

www.ketab.ir
بررسی و اختاری روایت

خواب های صوفیه

محبوبه حیدری

عضو هیئت علمی دانشگاه خوارزمی

انتشارات
سیاهرود

سرشناسه: حیدری، محبوبه، ۱۳۵۸ خرداد-
عنوان: نام پدیدآور: بررسی ساختاری روایت در خواب‌های صوفیه/ مؤلف
محبوبه حیدری.
منحصات نشر: تهران: انتشارات سیاهرود، ۱۳۹۶.
۹۷۸-۶۰۰-۷۶۱۷-۴۷-۲
مشخصات ماهری: ۲۰ ص: جدول، ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
وضعیت فهرسه نویسی: فیبا
شماره کتابشناسی می: ۴۰۱۴۰

نام کتاب: بررسی ساختاری روایت در خواب‌های صوفیه
نویسنده: محبت حیدری (رئیس هیأت علمی دانشگاه خوارزمی)
مدیر اجرایی: رحمان تهرانی
صفحه آرای: گروه هنری سیاهرود
ناشر: انتشارات سیاهرود
تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه
نوبت چاپ: اول ۱۳۹۷
قیمت: ۲۴۰۰۰ تومان

درس: تهران، میدان انقلاب، ابتدای کارگر جنوبی، کوچه رشتچی، پلاک ۷، واحد ۸.

تلفن: ۶۶۹۰۶۷۴۹-۶۶۹۰۶۷۸۶

آدرس سایت: siahroudpub.ir ایمیل: siahroud@gmail.com

کلیدی حقوق این اثر (چاپ و اقتباس) برای انتشارات سیاهرود است و

هیچ شخص حقیقی و حقوقی حق چاپ، انتشار و کپی کل و

یا بخش‌هایی از این کتاب را به هر صورت ندارد.

پیشگفتار	۹
مقدمه	۱۵
۱- خواب در تفاسیر	۱۵
۲- خواب‌های پیامبران در متون ادب فارسی	۲۳
۳- دانش تعبیر خواب بین مسلمانان	۲۸
۴- آداب و نکاتی در تعبیر خواب	۳۰
۵- خواب در اساطیر و ادبیات ایران	۳۴
۶- بررسی	۴۱
فصل ۱: دیدگاه صوفیه در مورد خواب	۴۳
۱-۱ انواع خواب	۴۴
۱-۲ منشأ خواب‌ها	۴۷
۱-۳ خواب اولیاء و ساینستگار	۴۸
۱-۴ تفاوت خواب، واقعه و شافقه	۵۰
۱-۵ اعتماد به خواب نیکو	۵۱
۱-۶ تبدیل ذوق در خواب	۵۲
۱-۷ جهان خواب، جهانی مجازی و غیر واقعی	۵۲
۱-۸ نتیجه	۵۳
فصل ۲: فرمالیسم و ساختارگرایی	۵۵
فصل ۳: طبقه‌بندی قصه‌های خواب بر مبنای درون‌یه و کارکرد	۶۷
۳-۱ خواب‌های آشکارکننده جایگاه عارف و هدیه‌ها و مژده‌های خواب به عارف	۶۹
۳-۲ خواب‌های آزماینده (بیان عارف احساسات و معارف خود را)	۸۴
۳-۳ خواب‌های آموزنده	۸۶
۳-۴ خواب‌های پیش‌گویانه	۱۰۷
الف- پیش‌گویی مرگ	۱۰۷

۱۱۰	ب- پیش‌گویی آینده
۱۱۲	۳-۵ خواب‌های خبردهنده از عاقبت پس از مرگ
۱۱۳	الف- دیدن عارف در گذشته در خواب و سؤال از عاقبت او
۱۲۷	ب- دیدن فرد عادی بعد از مرگ و سؤال از عاقبت او
۱۲۹	ج- دیدن شخص گنه‌کار بعد از مرگ
۱۳۰	۳-۶ خواب‌های محتوی توصیه و دستور
۱۳۹	۳-۱۱ خواب‌های مشکل‌گشا
۱۴۲	۳-۸ نتیجه
۱۴۳	۹ مفاهیم مشخص و نماد در خواب‌ها
۱۴۴	۳-۹-۱ سخنان
۱۵۱	۳-۹-۲ مفاهیم
۱۵۲	۳-۹-۳ نمادهای مادی
۱۵۵	فصل ۴: عناصر داستان در قصه‌های خواب
۱۵۵	۴-۱ روایت
۱۶۰	۴-۱-۱ طرح و داستان
۱۶۱	۴-۱-۲ روایت خواب‌ها
۱۶۵	۴-۲ راوی
۱۶۷	۴-۲-۱ انواع راوی
۱۶۸	۴-۲-۲ راوی خواب
۱۷۳	۴-۳ مخاطب
۱۷۷	۴-۳-۱ مخاطب خواب
۱۸۰	۴-۴ شخصیت
۱۸۴	۴-۴-۱ شخصیت در قصه‌های خواب
۱۸۸	۴-۵ گفت‌وگو در داستان
۱۹۰	۴-۵-۱ گفت‌وگو در خواب‌ها

۶-۴ زمینه داستانی	۱۹۴
۴-۱ مکان	۱۹۵
۴-۲ زمان	۱۹۶
۴-۳ مکان و زمان در خواب‌ها	۱۹۸
۴-۷ نتیجه	۱۹۹
فصل ۵: طرح ساختاری قصه‌های خواب	۲۰۱
۵-۱ کنش‌های خواب	۲۰۱
۵-۲ اشخاص قصه خواب	۲۰۵
۵-۳ حوزه عمل اشخاص	۲۰۶
۵-۴ پیوست	۲۰۹
۵-۵ الگوهای ساختاری خواب‌های صوفیه	۲۰۹

پیشگفتار

دیدم به خواب خوش که به دستم پیاله بود
تعبیر رفت و کار به دولت حواله بود
حافظ

خواب پدیده‌ای پیچیده است که از دیرباز ذهن انسان را به خود مشغول داشته است. می‌توان ادعا کرد با وجودی که خواب بر مبنای علمی به اندازه تاریخ انسان دارد، هم‌چنان راز آمیز و تأمل برانگیز باقی مانده است. فراوانی تون تعبیر خواب در فرهنگ‌های گوناگون، بیانگر اهمیت خواب نزد ملل مختلف است. رویداد خواب در روان و اندیشه و هنر انسان تنیده شده است. هرچند در ادوار مختلف تفکر بشر، میزان اهمیت این پدیده متفاوت بوده، هیچ‌گاه جایگاه خود را از دست نداده است. برای انسان کهن، خواب منبع انهم می فرض می‌شد که راه زندگی در جهان بیداری را به او می‌آموخت. در قرون متأخر، اهمیت خواب‌ها کم‌رنگ شد، تا این که با مکتب روانشناسی فروید و توجه به محتوای خواب‌ها، خواب دوباره در مرکز توجه قرار گرفت. اما این بار برخلاف دوران گذشته که خواب‌ها دارای بار مذهبی فرس می‌شدند، هدف از تحلیل آن‌ها پی بردن به عقده‌ها و بیماری‌های افراد بود. هرچند امروزه این نگاه افراطی به خواب‌ها تعدیل شده است، اما به هر رو فروید به عنوان آغازگر تحلیل علمی خواب‌ها شناخته شده است. شاگرد فروید، یونگ، در پی احیای جایگاه اسطوره‌ای خواب‌ها برآمد و با تکیه بر مطالعات و تحقیقات خود دریافت که ذهن انسان مدرن و ذهن انسان ابتدایی از جهت نمادپردازی در خواب، چندان تفاوتی ندارند. چه نگرش علمی نسبت به خواب‌ها را بپذیریم و چه با نگاه مذهبی و اسطوره‌شناختی با آن‌ها مواجه شویم، به هر حال این امر مسلّم است که کم‌تر متن داستانی، تعلیمی و عرفانی در ادبیات فارسی و بلکه ادبیات و تاریخ جهان وجود دارد که به خواب، هرچند گاهی بسیار مختصر، نپرداخته باشد و کم‌تر پیش آمده که متون دینی و ادبی از کنار خواب‌ها، بی‌توجه بگذرند. در تمام گونه‌های ادبیات داستانی خواب به عنوان بن‌مایه‌ای مهم و کلیدی

حضور دارد. خود خواب‌ها هم در قالب حکایت‌های کوتاهی به بیان درمی‌آیند. از این جهت خواب ویژگی دوگانه‌ای در متون داستانی می‌یابد: از یک سو به عنوان بخشی از- و در اکثر موارد شروع- داستان و از سوی دیگر به صورت یک حکایت مجزا و تقریباً کامل. جایگاه خواب در روایات قرآن و احادیث گوناگونی که از پیامبر (ص) نقل شده است و همچنین تأکید تفاسیر، اهمیت خواب در نظر نویسندگان اسلامی و ایرانی را بیش‌تر می‌کند. خواب‌هایی که در قرآن آمده و در تفاسیر به‌طور مفصل پرداخته شده‌اند، وارد موضوعات ادبیات گردیده و جایگاه آن‌ها استناد شده است. طبق تحقیقات اسطوره‌شناسان، دین‌شناسان و مردم‌شناسان در فرهنگ‌های گذشته و حتی در قیایل بدوی امروزی، آشکار می‌شود که اهمیت خواب‌ها قدمتی به اندازه مردمان دارد. به‌ویژه که تحقیقات علمی امروز ثابت کرده است ذهن انسان حتماً در هر گام از آید خواب می‌بیند. گو این که بسیاری از افراد خواب‌های خود را فراموش می‌کنند و گمان بر آن خواب ندیده‌اند. چنین اتفاقی خواه ناخواه انسان را به جست‌وجو در مورد جرایبی و چگونگی خواب‌ها، می‌انگیزد و اولین و قاطع‌ترین نتیجه‌گیری انسان در برخورد با این پدیده این بوده است که خواب یکی از عالم غیب است و بیش‌گویی آینده. جالب این که برخی از روانکاوان مانند یونگ و تاحد در فریود هم، چنین باوری در مورد دسته‌ای از خواب‌ها دارند. نظریات روانشناسی خواب‌های فریود و یونگ، کم‌کم تبدیل به شیوه‌ای کارآمد در مطالعه اساطیر و ادیان شد. با استفاده از مادی‌داری‌های ذهن انسان که گاهی پیچیده و غامض هستند، می‌توان به کارکرد ذهن انسان کهن- اسطوره‌های دینی و اساطیری باستان در اندیشه انسان امروزی دست یافت.

خواب در ادبیات فارسی هم جایگاه ویژه خود را دارد. خواب‌ها در متون ادبی از دو جنبه می‌توانند مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرند. یکی از جهت نظری، یعنی بررسی دیدگاه نویسندگان و اندیشمندان مختلف در مورد پدیده خواب و دیگر از جهت داستانی. با نگاهی به گونه‌های مختلف ادبیات فارسی یعنی حماسی، عاشقانه، عامیانه، عرفانی و اخلاقی می‌توان به تنوع و فراوانی استفاده این متون از خواب پی برد. آنچه در مورد خواب‌های این متون مطرح است، این است که خواب‌ها علاوه بر این که به عنوان بن‌مایه‌ای داستانی در شکل‌گیری و پیش‌برد داستان نقش ایفا می‌کنند، خود نیز دارای فرم داستانی هستند. یعنی قصه‌های کوتاهی هستند با عناصر داستانی خاص خود. میزان تأثیر و کارکرد خواب‌ها در گونه‌های مختلف ادب

پارسی متفاوت است. بیشترین تنوع در محتوا و کارکرد خواب‌ها در متون اخلاقی و عرفانی به چشم می‌خورد. خواب‌های متون عرفانی و اخلاقی، برخلاف گونه‌های دیگر، صرفاً بخشی از یک داستان نیستند؛ بلکه بار بیان بخشی از آموزه‌ها، مفاهیم، نکات عرفانی و حتی زندگی عرفا را بر دوش دارند. این ویژگی، نقش و اهمیت خواب‌ها را در متون عرفانی دوچندان می‌کند. در متون صوفیه، خواب به عنوان یک پدیده خاص ذهنی که بار معنایی ویژه‌ای دارد، بسیار مورد توجه قرار گرفته است. عرفا به تبع سنت دینی و با استناد به تفاسیر قرآن و احادیث پیامبر (ص) مبنی بر اهمیت خواب در کسب شناخت و الهام، خواب را وسیله‌ای می‌دانند که کارکرد بسیار ارزشمند و منحصر به فرد ایجاد ارتباط با عالم معنا و آگاهی بخشی را بر عهده دارد. در راستای همین اندیشه، خواب در این صوفیه از جهات گوناگون مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. انواع خواب، منشأ خواب، خواب دیدن، پیام خواب، علت خواب دیدن، ویژگی‌های بیننده خواب، ارتباط خواب با جهان مادی، تعبیر خواب و ... همه به تفصیل در متون صوفیه بررسی شده‌اند. علاوه بر مباحث نظری صوفیه، در مورد خواب، حکایت‌های خواب هم بخش بزرگی از متون صوفیه را به خود اختصاص داده است. خواب دیدن و دیده شدن در خواب و کسب آگاهی، شناخت و معرفت از راه خواب، در آثار صوفیه به گونه‌ای یک سنت و اصل درآمده است. برای عرفا چون و چرا و تردیدی در درستی و راستی آموزه خواب وجود ندارد. بر همین اساس بسیاری از سخنانی که منطقاً در حالت بیداری پذیرفته نیست، برای به بیان در آمدن از قالب خواب استفاده می‌کند.

قصه‌های خواب متون عرفانی را می‌توان از جهت درون‌مایه و کارکرد، در هفت دسته کلی تقسیم‌بندی کرد. با این روش می‌توان میزان تأثیرپذیری خواب از یکدیگر، چگونگی تغییرات و افزایش‌ها و کاهش‌ها و نیز میزان تکرار هر قصه در متون صوفیه را مشخص کرد. هم‌چنین از نظر ویژگی‌های داستانی هم می‌توان خواب‌ها را به عنوان قصه‌های کوتاهی که عناصر داستانی کاملی دارند، بررسی کرد. کل کنش‌های موجود در قصه‌های خواب، در چهار دسته قرار می‌گیرند و از نظر ساختار و در فرم، خواب‌ها از یک الگوی معین و تکرارشونده پیروی می‌کنند که در مورد تمام قصه‌های خواب قابل یافتن و تحلیل کردن است. شاخه‌های مختلف دانش بشری مانند روان‌شناسی، فلسفه، دین‌شناسی، انسان‌شناسی و ... به بررسی جنبه‌های

مختلف خواب پرداخته‌اند. اما نگاه روایت‌شناسانه و ساختاری می‌تواند رویکرد تازه‌ای در مطالعه خواب‌ها باشد.

خواب‌های متون نثر صوفیه در هفت دسته کلی طبقه‌بندی شده‌اند و سپس عناصر داستانی خواب‌ها بررسی شده است. در پایان نیز طرح ساختاری خواب‌ها مورد ارزیابی قرار گرفته است. سعی بر آن است نخست مباحث نظری صوفیه نسبت به خواب ارائه گردد و سپس با تکیه بر نظریات فرمالیست‌ها و ساختارگرایان، خواب‌های صوفیه و عناصر روایی سازنده آن‌ها بررسی شود. تا به این وسیله به الگوی مشخص و روشنی در مورد ساختار حکایات خواب دست یابیم. در پایان هر فصل در صورت نیاز نتیجه‌گیری شده و حاصل بحث ارائه گردیده است. با مطالعه و بررسی متون صوفیه می‌توان نسبت به بخشی از دنیای ذهنی و اندیشه و شیوه زندگی عرفانه به خواننده‌ای تأثیرگذار در تحولات فرهنگی و سیر اندیشه ایرانی و اسلامی، دست یافت. طبقه‌بندی خواب‌های گوناگون از متون مختلف، کمک به شناخت تحولات و تغییرات روایت‌ها از نظر زبان و سبکی و حتی تحول اندیشه صوفیه می‌کند. منصور ثروت در کتاب *رویا در متون عرفانی* بخشی از خواب‌های متون صوفیه را بر اساس مضمون طبقه‌بندی کرده و برای خواب‌های صوفیه ده کار کرده رفی کرده است. مواردی چون اثبات مراتب و شأن والای عارف، حل مشکلات یا تأیید عقیده، و ترف بر یا در ضماائر، توصیه و راهنمایی، کشف راز، آگاهی از آینده و ... (ثروت، ۱۳۸۹: ۱۵۱). گفتنی است با توجه به این که هر روایتی نام ویژه خود را می‌طلبد، برای نام‌گذاری خواب‌های متون ادبی، طبق سنت کهن نام‌گذاری این گونه روایت‌ها، هم می‌توانیم اصطلاح حکایت را استفاده کنیم و هم می‌توانیم اصطلاح قصه را برگزینیم که کاربرد دیرینه در زبان فارسی دارد. به قول مارزلف: «هم حکایات تاریخی و هم داستان‌های خیالی را در بر می‌گرفته است. اما در ادبیات جدید این کلمه بیش‌تر اصطلاحی شده است برای نوع ادبی داستان‌های کوتاه» (مارزلف، ۱۳۷۱: ۳۸).

به نظر می‌رسد کاربرد اصطلاح قصه برای نمونه‌های کهن، می‌تواند دقیق‌تر از اصطلاح داستان کوتاه باشد. طبقه‌بندی مشهور آرنه-تامپسون در زمینه طبقه‌بندی قصه‌ها به عنوان یک مرجع بین‌المللی برای دسته‌بندی قصه‌ها پذیرفته شده است. اما در مورد بررسی ساختاری قصه در ادبیات فارسی، طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی اثر مارزلف است که با استفاده از شیوه آرنه-تامپسون به طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی پرداخته است. این کتاب به عنوان یک کار مرجع و دقیق

در مورد قصه‌های فارسی شناخته شده است. یکی از ایرادهای طبقه‌بندی آرنه-تامپسون این است که بعضی از قصه‌ها را بر مبنای محتوا و بعضی دیگر را بر مبنای ساختار و یا شخصیت قصه طبقه‌بندی کرده است. اما از آنجا که در این کتاب قصه‌های خواب بر مبنای کارکرد خواب تقسیم‌بندی شده‌اند، با توجه به روش آرنه-تامپسون و مارزلف، طبقه‌بندی مستقلی برای خواب‌ها در نظر گرفته شده است.